

HET BELANG VAN DE TERRA- COTTAFIGUREN VOOR DE GRIEKSCHE ARCHAEOLOGIE

OPENBARE LES

GEGEVEN BIJ DE AANVAARDING VAN HET
AMBT VAN PRIVAAT-DOCENT AAN DE RIJKS-
UNIVERSITEIT TE LEIDEN OP 16 OCTOBER 1933

DOOR

D^R. C. W. LUNSINGH SCHEURLEER

Bibliothèque Maison de l'Orient

150707

Zeer geachte toehoorderessen en toehoorders,

Van de verschillende categorieën, waarin men de monumenten van de klassieke oudheid naar hun materiaal kan verdeelen, heeft die der terracottafiguren later dan de andere belangstelling gevonden.

Terwijl reeds in 1690 in den Thesaurus van Graevius van vazen van terracotta wordt melding gemaakt, om van zooveel oudere belangstelling voor de beeldhouwkunst in marmer en gesneden steenen niet te spreken, duurt het tot 1814, voordat de eerste studie over terracottafiguren, nl. het *Receuil de fragments de sculpture antique en terre cuite*, door d'Agincourt, het licht ziet, die in 1818 door een catalogus van het British Museum door Combe wordt gevolgd.

In deze werken ligt de nadruk op het artistieke element; de volgende generatie van geleerden, zooals Gerhard, die door Rayet de vader der ceramische wetenschap wordt genoemd¹⁾, Creuzer en Panofka, brengt daarentegen het belang van de terracotta's voor de kennis van den Griekschen godsdienst naar voren. Hun geweldige eruditie op philologisch gebied, die niet gepaard ging met een dienovereenkomstige monumentenkennis, bracht echter het gevaar met zich mede, altijd en overal diepzinnige en symbolische voorstellingen te willen vinden²⁾. Dat dit in strijd is met het wezen van een volkskunst, zooals die der terracotta's, is duidelijk. Hierbij mag men niet vergeten, dat door de beperktheid van het te hunner beschikking staande materiaal, deze geleerden niet in de gelegenheid waren, de door hen besproken stukken in samenhang met andere te bestudeeren en deze dus in verband met de geheele ontwikkeling te beschouwen. Juist Gerhard heeft er zooveel toe bijgedragen, om deze gelegenheid te scheppen.

De groote meerderheid van de toen bekende terracotta's waren uit Italië afkomstig; deze vormden het uitgangspunt van alle onderzoeken. Eerst het in 1837 verschenen werk van Stackelberg,

„die Gräber der Hellenen”, bracht voor het eerst Grieksche figuren onder de algemeene aandacht.

Langzamerhand vermeerderd het materiaal, in de eerste plaats dat uit Italië. In Zuid-Rusland beginnen de vondsten, uit Noord-Afrika komen terracotta's in het Louvre en het Cabinet des Médailles te Parijs. De meening van Pottier, dat het Leidsche museum zulke stukken uit Benghazi zou bezitten³⁾, moet op een vergissing berusten; uit den zorgvuldigen catalogus van Janssen, die in 1862 verscheen, blijkt alleen, dat er figuren uit Tunis en Tripolis zijn.

Het aantal publicaties vóór 1870 is niet groot. Panofka schrijft een catalogus van het Berlijnsche bezit; eenige stukken worden in periodieken behandeld. Enkele namen van geleerden, die later een rol spelen, ontmoeten wij reeds: den Duitscher Fröhner, die in Parijs allerlei particuliere collecties zou beschrijven, den zoo veelzijdigen Lenormant, en wat later Biardot⁴⁾, volgens wien alle terracotta's symbolen zijn uit de Dionysische mysteriën: zij worden alleen in graven van ingewijden neergelegd, omdat slechts dezen hunne werkelijke beteekenis konden begrijpen.

Het jaar 1870 brengt een algeheel ommekeer in de opvattingen: de eerste Tanagra's duiken in Parijs op, om dadelijk de meest intensieve belangstelling en de grootste waardeering te vinden. Kort te voren waren eenige boeren in de omgeving van Skimatari in Boeotië, op antieke graven gestuit; weldra werden zij door geroutineerde opgravers gevolgd. Helaas gingen deze, zonder eenig wetenschappelijk toezicht, op ruwe en onoordeelkundige wijze te werk. Wat wij van de vondsten weten, berust alleen op hetgeen eenige geleerden, de Duitscher Lolling⁵⁾ en de Franschman Rayet⁶⁾, later door navragen ter plaatse hebben kunnen vernemen. In 1873 liet de Grieksche regeering door den archaeoloog Stamatakis een systematisch onderzoek en opgravingen beginnen, die met tusschenpoozen tot 1889 hebben geduurd. Hoewel nog allerlei kon worden vastgesteld, bleek, dat de meeste graven reeds waren geplunderd; een waarschijnlijk nooit meer terugkomende gelegenheid, om op een en dezelfde plaats de ontwikkeling van de archaische periode af tot aan de Hellenistische toe te kunnen volgen, was verzuimd. Evenmin kon meer worden vastgesteld, op welke wijze de figuurtjes waren begraven, of waaruit de z.g. bijvondsten hadden bestaan.

Het is eenigszins verwonderlijk, dat de geleerde wereld zoo

verrast werd door de gracieuze Tanagra's, want vele figuren uit Italië en Noord-Afrika zijn van denzelfden stijl: het verschil is alleen een van kwaliteit. Hoe dit zij, deze beeldjes werden zoo populair, dat het woord Tanagra's tot een soort-naam werd en alle figuurtjes in dezen stijl onder dien naam in den handel werden gebracht. Vooral geldt dit voor die uit andere plaatsen in Boeotië en uit Megara. Het aantal werkelijk in Tanagra gevonden Tanagra's in onze musea, zal de duizend niet te boven gaan, want, al schatten de Grieksche archaeologen het aantal graven op 8 à 10.000, door het onoordeelkundige opgraven zijn er, zooals Rayet heeft kunnen vaststellen, zeer vele verloren gegaan.

In 1882 verschijnt het eerste deel van een catalogus der terracotta's in het Louvre; een jaar later een album met korte beschrijvingen, beide door Léon Heuzey. Het is te betreuren, dat de catalogus een torso is gebleven, want de tekst verraadt een kenner van den eersten rang. Verscheidene nieuwe stellingen worden geuit. De Egyptische lijkbeeldjes, de z.g. Oushabti's (d.w.z. antwoorders), die voor den doode het werk in de hemelsche velden moesten waarnemen, zouden voor allerlei vroeg-Grieksche typen tot voorbeeld hebben gediend⁷⁾. Dit is, zooals Furtwängler aantoonde⁸⁾, niet juist. Dit type heeft geen navolging gevonden; juist was echter, dat de Egyptische kunst in vele gevallen tot voorbeeld heeft gediend. Onder de vroeg-Grieksche faiencebeeldjes, welke Heuzey voor het eerst tot dezelfde klasse rekent als de gewone terracotta's, vindt men naakte, staande jongelingen, die in houding en proportie duidelijk ontleening aan de Egyptische kunst vertoonen. Ook Furtwängler heeft in 1907 er op gewezen⁹⁾, dat het archaische Ionische type van den mismaakten, staanden dwerg, van een Egyptisch voorbeeld, de z.g. pataeke, is afgeleid. Verder oppert Heuzey o.a. de mogelijkheid, dat in den archaischen tijd de Oostersche kunst van de archaisch-Grieksche invloed zou hebben ondergaan, zooals ook de Münchensche archaeoloog Brunn dit van de stervende Assyrische leeuwin uit Chorsabad vermoedde¹⁰⁾. Dit probleem van beïnvloeding over en weer van de Oostersche en Grieksche kunst, nog op dit oogenblik een der belangrijkste van de archaeologie, is door de recente ontdekking van een relief in Pasargadae, dus uit den tijd van den grooten Cyrus, in een nieuw licht geplaatst¹¹⁾. Veel mogen wij in dit verband nog van de nieuwe vondsten van Herzfeld in Persepolis, die tot nu toe

alleen uit een geïllustreerd tijdschrift bekend zijn, verwachten.

Heuzey kant zich tegen alle symbolische verklaringen, zoo dierbaar aan de school van Panofka¹²⁾. Daarentegen houdt hij aan zijn in vroegere studies verdedigd standpunt vast, dat vele van de jonge, elegante Tanagra's godinnen voorstellen, en verklaart de groepen van twee nauw verbonden vrouwen in denzelfden stijl voor Demeter en Kore¹³⁾. Niet voor uitgesloten houd ik het, dat sommige der op den grond zittende meisjes, die een arm uitstrekken en die gewoonlijk voor bikkelaarsters verklaard worden, Kore voorstellen, op het oogenblik, dat zij bloemen plukt, zooals in het begin van den Homerischen hymnus aan Demeter wordt beschreven¹⁴⁾; in de meeste gevallen acht ik Heuzey's verklaring niet waarschijnlijk.

Een belangrijke bijdrage tot de kennis van de technische bijzonderheden van de verschillende centra van productie gaf de Fransche archaeoloog J. Martha in zijn catalogus der collectie van de Grieksche Archaeologische Vereeniging te Athene (1880)¹⁵⁾. Deze verzameling leende zich daartoe bij uitstek, omdat zij vele stukken bevatte, afkomstig uit wetenschappelijke opgravingen, waarvan de herkomst dus vaststond.

Het geheele complex van vraagstukken, dat met onze beeldjes in verband staat, wordt door Adolf Furtwängler in zijn Inleiding tot de terracotta's van de collectie Sabouroff (1883—87) met de hem eigen, voor dien tijd ongewone, monumentenkennis behandeld. Karakteristiek is de wijze, waarop hij de figuurtjes in groote verbanden, allereerst dat der kunsthistorische ontwikkeling, plaatst. Hij dateert de z.g. Tanagra's in den tijd onmiddellijk na Alexander den Groote en in de eerste helft der IIIde eeuw. Sedert hebben de opgravingen, zooals die in Sciatbi¹⁶⁾, een voorstad van Alexandrië, de juistheid dezer dateering tegenover die van vele Fransche geleerden, die deze stukken in het midden der IVde eeuw plaatsten, bewezen¹⁷⁾.

Verder behandelt Furtwängler de netelige vraag naar de betekenis van de terracotta's. Hij verdeelt ze in twee groepen, die, welke men aan de dooden medegaf en die, welke men aan de goden offerde. Hij zegt, dat men aan de dooden alleen die dingen offert, welke hun van nut kunnen zijn, terwijl ten opzichte van de goden een dergelijke beperking niet bestond. Hierop kom ik nog terug.

Juist is zijn uiteenzetting, dat bij het type der godinnefiguren,

die men sedert de oudste tijden zooveel aan de dooden medegeeft, eerst later differentiatie optreedt. Eerst overheerscht geheel het moederlijk element, langzamerhand ontstaat uit het algemeene type, de Demeter, de Hera, zelfs de Athena. Demeter en haar dochter Kore zijn het meest algemeen verbreid, hetgeen door haar macht over het leven van de aarde en in het rijk der dooden verklaring vindt. De karikaturen en tooneelspelers moeten dienen om den doode in een goede stemming te brengen en hem op die wijze tot een zegenschenkenden daemon te maken, zooals Demeter, door Baubo met een obscene grap tot lachen gebracht, van een verbitterde tot een genadige godheid werd ¹⁸⁾.

In den tijd na Alexander den Grooten nemen Aphrodite en Eros de plaats van de oude godinnen in. Enkele groepen van twee vrouwen zullen echter nog Demeter en Kore voorstellen; de meeste meisjesfiguren houdt Furtwängler voor maenaden, die met de saters het koor der gelukzaligen vormen, waarin de doode zal worden opgenomen. Hij verwerpt Kékulé's opvatting, dat dergelijke meisjesfiguren, indien zij een masker als attribuut dragen, daardoor als muzen zouden zijn gekenteekend; zij zijn leden van den thiasos.

Een detail is opmerkelijk. Hoewel de collectie Sabouroff is gevormd, toen de eerste vondsten in Tanagra voor den dag kwamen, bevat zij toch vervalschingen in den stijl der Tanagra's ¹⁹⁾: een sprekend bewijs voor den omvang van de dadelijk opgetreden vraag naar dergelijke stukken, die het vervalschen dus toen reeds loonend maakte.

Deze inleiding doet het diep betreuren, dat een vroegtijdige dood Furtwängler belet heeft op rijpen leeftijd een samenvattend werk over terracotta's te schrijven; zijn boek over een dergelijke materie, die der gesneden steenen, bewijst, wat men van zulk een publicatie had kunnen verwachten.

Een zekere vergoeding voor wat in Tanagra was verzuimd, gaven de Fransche opgravingen in Myrina in 1880—'82, die behalve veel genreachtige vrouwebeeldjes een zeer groot aantal Erogen en zwevende figuren aan het licht hebben gebracht. Een deel der vondsten kwam in het Louvre, het overige ging naar Constantinopel. Intusschen zijn vele figuren door den kunsthandel verbreid, zoodat alle musea specimina ervan bezitten; ook de Leidsche verzameling kan op een prachtige reeks bogen.

De resultaten dezer opgraving zijn door E. Pottier en S. Reinach

op voortreffelijke wijze gepubliceerd. Uit dit werk noem ik in de eerste plaats de uitvoerige statistieken van hetgeen elk graf bevatte. Daar, afgezien van enkele overblijfselen van een oude necropolis, de tot in den Keizertijd doorlopende reeks bijzettingen omstreeks 200 jaar voor Chr. begint, dus weinig later dan vele graven in Tanagra te dateeren zijn, werpen deze opgravingen ook licht op de vondsten in de Boeotische stad. Allerlei mededelingen van de clandestiene opgravers worden bevestigd, bijv. dat in vele gevallen de beeldjes door de nabestaanden vóór het begraven opzettelijk werden gebroken, zoodat één stuk aan het eene en één aan het andere einde van het graf en dan nog dikwijls op verschillende diepte zijn begraven. Hier leeft het oude geloof dus nog voort, dat de doode alleen „doode”, d.w.z. vernielde, voor het gebruik van den levende ongeschikt gemaakte, voorwerpen kon gebruiken ²⁰).

Karakteristiek voor de terracotta's uit Myrina zijn de signaturen van fabrikanten. Het meest komt Diphilos voor, die, zooals later kon worden vastgesteld, in den tijd van Keizer Tiberius werkte ²¹). Op andere inscripties kom ik nog terug.

Verder wil ik alleen nog vermelden, dat de opgravers niet minder dan negen soorten klei onderscheiden en deze nauwkeurig omschrijven. Hoe nuttig ook, een dergelijke opsomming is alleen vruchtbaar voor dengene, die de terracotta's in de hand kan nemen en zoo onderzoeken, want uit een beschrijving alleen zijn de eigenaardigheden niet op te maken, die in vele gevallen het geoefende oog in staat stellen met vrij groote zekerheid de herkomst van een stuk te bepalen.

Het bekend worden van de Tanagra's opende een nieuw tijdvak voor de studie der terracotta's. Door toevallige vondsten en systematische opgravingen werd het materiaal geweldig uitgebreid. In de eerste plaats moeten worden genoemd de opgravingen op de Acropolis van Athene ²²) in de door de Perzen achtergelaten puinhoopen, die na hun aftocht door de Atheners voor nivelleering van het terrein waren gebruikt. Behalve de beroemde stukken groote sculptuur zijn er massa's terracotta's aan het licht gebracht, ongeveer 5000 beeldjes van godinnen, in de eerste plaats van Athena, verder van Aphrodite, Artemis en Kybele, bovendien zeer fijne votiefreliefs. Opmerkelijk is, dat de meeste archaische Athenafiguren alleen als zoodanig door een op het lijf geschilderd Gorgoneion kenbaar zijn, overigens onderscheiden zij

zich niet van het type, waarin wij gewoonlijk Demeter moeten zien. Slechts enkele dragen een helm.

Op verschillende plaatsen van Griekenland, bij Tegea, het Kabirion van Thebe, op Korfoe²³⁾ en bij den Athenatempel van Elateia ontdekte men dergelijke opeenhoopingen van terracotta votieven. De vondsten van Tegea reiken tot in een zeer vroege periode terug, die van het Kabirion zijn niet ouder dan pl.m. 500 jaar voor Chr., die op Korfoe zijn laat-archaïsch. Het zijn hoofdzakelijk figuren van de godin Artemis, door haar groote afmeting vormen zij een overgang naar de Siciliaansche vondsten.

Van de opgravingen in Elateia is in 1891 een publicatie in boekvorm van de hand van P. Paris verschenen. Hij geeft een nuttig overzicht van alle toen bekende vondsten van tempelvotieven, hetgeen hem er toe brengt, om zich met de bestemming van terracotta's in het algemeen bezig te houden. Op zijn verklaring kom ik terug. Terecht wijst hij er op, dat de vondsten uit Tarsus²⁴⁾ niet tot de categorie der tempelvotieven behooren. Zij zijn, zooals Heuzey heeft aangetoond²⁵⁾ afgekeurde producten van een atelier. Evenals die uit Smyrna, dateeren zij uit het begin van den Romeinschen Keizertijd. Zij zijn scherp gemodelleerd en dikwijls verguld geweest, in nabootsing van bronzen beeldjes. Vermoedelijk waren zij voor decoratie van woningen bestemd. Duidelijk spreekt uit de onderwerpen de zucht om beroemde werken in nabootsing te bezitten. Van beide groepen bezit het Louvre de rijkste collectie.

In Zuid-Italië, in Tarente, waren in 1879 en 1880 reusachtige vondsten van terracotta's gedaan²⁶⁾, waarbij zich de geschiedenis van de ontdekkingen in Tanagra helaas herhaalde. Eerst in 1881 liet de Italiaansche regeering door een archaeoloog, Viola, toezicht houden, maar, zooals Wolters niet zonder humor heeft opgemerkt²⁷⁾, Viola werd door de groote massa der terracotta's zoo afgeschrikt, dat hij in zijn rapporten daarover bijna niets vermeldt. Zoo zijn wij dan hoofdzakelijk aangewezen op de berichten van Lenormant, die toen in Tarente vertoefde. Hij spreekt van duizenden kubieke meter terracotta's, die op het terrein Giovinazzo zouden zijn gevonden. Het ligt voor de hand, dat men na het bekend worden der vondsten aan een favissa dacht. Alles scheen er op te wijzen, dat hier wijgeschenken bij een der periodiek terugkeerende tempelopruimingën waren begraven: de reusachtige hoeveelheid en de telkens herhaalde voorstellingen. Het talrijkst was die van een lig-

genden man, soms met een vrouw, soms bovendien met een kind of een paard gegroepeerd. De Engelsche archaeoloog Evans²⁸⁾ verklaarde deze figuren voor den chthonischen Dionysos met Persephone en Iackchos. Lenormant²⁹⁾, Winter³⁰⁾, de Noorsche godsdiensthistoricus Nilsson³¹⁾ en ook Furtwängler³²⁾ stonden op een dergelijk standpunt. Slechts enkele geleerden, Petersen³³⁾ en Wolters³⁴⁾ verklaarden deze figuren voor geheroïseerde dooden. Wolters wees er o.a. op, dat men de liggende figuren niet buiten verband met de andere typen, den krijgsman staande naast zijn paard, den jager enz. mocht beschouwen, maar dat een verklaring op deze alle tegelijk van toepassing moest zijn. Een ander bezwaar tegen de opvatting als Dionysos beteekent de voorstelling van twee naast elkander liggende manlijke figuren, waarvan het eerste — sterk beschadigde — exemplaar in 1912 in mijn collectie kwam en o.m. voor mij aanleiding was mij aan de zijde van Wolters te scharen³⁵⁾. In 1925 heeft deze op grond van een toen door het Antiquarium van München verkregen exemplaar, waar de beide koppen, de een met, de ander zonder baard, zijn geconserveerd en dus elke gedachte aan de Dioscuren uitgesloten is, zijn stelling verdedigd³⁶⁾. Verschillende geleerden hebben zich nu met zijn opvatting vereenigd, zooals de schrijfster van den catalogus der terracotta's in Napels, Alda Levi³⁷⁾ en, naar mij uit mondelinge mededeelingen bekend is, ook Curtius en Zahn.

Wanneer mijn vermoeden juist is, dat de bloemen van den eigenaardigen hoofdtooi, die alle genoemde typen dragen, een bloem weergeven van de soort, die nog tegenwoordig een rol speelt bij den doodendienst in Italië, dan wordt daarmee een nieuw bewijs voor de samenhoorigheid van al deze typen en voor de verklaring als geheroïseerde dooden gegeven, want van hoeveel belang deze hoofdtooi werd geacht, blijkt daaruit, dat hij zelfs bij figuren is aangebracht zooals den krijgsman, waar hij zich duidelijk als een ontleening aan de symposiastendracht doet kennen.

Wolters neemt aan, dat al deze figuren op graven hebben gestaan; de broosheid van het materiaal levert geen bezwaar op, want ook vazen treffen wij op die plaats aan³⁸⁾; verder, dat op een bepaald tijdstip de begraafplaats ontruimd werd. Hierbij werden de figuren van de helling naar beneden geworpen, hetgeen de oopenhooping en den slechten toestand van conservatie verklaart. De groote hoeveelheid is ontstaan door den omvang en

het langdurig gebruik van de begraafplaats: de oudste stukken dateren van omstreeks 525, de jongste uit het einde der IIIde eeuw voor Chr., toen het met Tarente definitief voorbij was³⁹⁾. Een beslissing in deze kwesties kan alleen de publicatie van het groote materiaal in Tarente zelf geven.

Naar het heet, zouden niet ver van deze figuren ook de vormen zijn gevonden, waarvan een groot aantal uit Tarente bekend is. Onlangs heeft het Museum van Berlijn er een voor een zittende figuur verkregen, die door zijn overeenkomst met de bekende, marmeren zittende godin aldaar, een nieuw bewijs voor de echtheid van dit belangrijke kunstwerk geeft⁴⁰⁾.

In de nabijheid lagen ook verschillende tempels, o.a. van de godin Artemis, waar tevens een andere, vreemde, godheid werd vereerd, die ik op grond van het type der terracotta's voor de Thracische godin Bendis⁴¹⁾ houd. Evenals deze figuren, moeten de op andere plaatsen der stad gevonden reliefs met voorstellingen van de in Tarente, als dochterstad van Sparta, zooveel vereerde Dioscuren, verder van den lierspelenden Apollo en van vrouwefiguren met een varken, als wijgeschenken worden beschouwd.

Neemt men nu nog de terracotta's uit graven in aanmerking, dan is het duidelijk, dat slechts weinig Grieksche steden zooveel van die figuren hebben opgeleverd als Tarente.

In andere plaatsen van Zuid-Italië zijn eveneens groote hoeveelheden figuren gevonden, hoewel niet uit zooveel verschillende tijdvakken. Beroemd is Lokri geworden door de groote stukken en de prachtige reliefs, die in 1889—'91 en 1908 door P. Orsi met vele andere belangrijke dingen zijn opgegraven⁴²⁾. Deze reliefs, grootendeels met voorstellingen, betrekking hebbende op den eeredienst van Kore of haar ontvoering⁴³⁾ versierd, zijn zoowel vanwege hun stijl, als om de voorstellingen zelve, van het grootste belang. Uit denzelfden tijd — tusschen ong. 480 en 450 voor Chr. — dateren de terracotta's uit Rosarno, het oude Medma⁴⁴⁾. Deze bestaan hoofdzakelijk uit offerende vrouwen en mannen, en verder uit eenige eigenaardige zittende vrouwen, blijkbaar godinnen, bij welke op de borst een figuur en relief is aangegeven, een loopende Nike of een Eros; misschien de godin Aphrodite, die deze wezens op haar schoot houdt.

Het is de stijl van dezen tijd, den laat-archaischen en den strenghen, dien wij ook in Sicilië in bijzonder vele en voortreffelijke voorbeelden — waaronder van groote afmeting — aantreffen. Akra-

gas (Agrigento) en Selinus ⁴⁵⁾ leverden vele figuren op, hoofdzakelijk vrouwelijke, wijgeschenken aan Demeter, die in laatstgenoemde plaats den naam van Malophoros draagt en met Zeus Meilichios verbonden was. In Syracuse, dat evenals Lokri en Medma van het talent van Paolo Orsi als opgraver kan gewagen, kwamen ook fragmenten voor den dag, welke uit dezelfde vormen moeten zijn vervaardigd als eenige van de door mij voor Bendis verklaarde beeldjes uit Tarente, een aanwijzing voor den export van vormen vandaar naar Syracuse ⁴⁶⁾. Centuripe gaf ons een begrip van de laat-Hellenistische productie ⁴⁷⁾ in Sicilië. Midden-Italië blijft buiten deze bespreking.

Met deze opgravingen zijn wij in onze dagen gekomen; het is noodig, ons nu weer tot Griekenland te wenden. In tegenstelling met Italië hebben hier vele vreemde geleerden zich op dit gebied groote verdienste verworven.

De grootste opgravingen, die van Olympia en Delphi, hebben niet zooveel voor onze studie bijgedragen, als verschillende kleinere. Aan het begin van de eigenlijk Grieksche kunst staan de figuurtjes, die bij Eleusis zijn gevonden, belangrijk, omdat zij het ontstaan van geometrische typen uit de laat-Myceensche demonstreeren ⁴⁸⁾. Het zijn tempelvoetieven, grootendeels vrouwefiguren, somtijds twee aan elkander gekoppelde, vermoedelijk de oudste afbeeldingen van Demeter en Kore. Primitief, maar niet zoo oud, zijn dergelijke stukken uit Argos, die wij uit de Amerikaansche opgravingen in het Heraeum, die van Vollgraff (in Argos) en uit die van het Duitsche Archaeologische Instituut in Tiryns kennen. Blijkbaar is hiermede de Argivische godin Hera bedoeld; enkele bijzonderheden wijzen op verband met een vóór-Griekschen cultus ⁴⁹⁾.

Kreta, waarvan het belang voor de vroeg-archaïsche Grieksche kunst steeds duidelijker wordt, heeft ook terracotta's uit deze periode opgeleverd: in Praisos vonden de Italianen en Engelschen, in Lato de Franschen ⁵⁰⁾ veel vrouwefiguren, die èn in stijl, èn wat het feit betreft, dat er naast gekleede, ook naakte voorkomen, groote analogie met de belangrijke vondsten der Engelschen in het heiligdom van Artemis Orthia in Sparta, vertoonen. Hiermede wordt dus het om allerlei redenen aangenomen verband tusschen Kreta en den Peloponnesus in dien tijd opnieuw bewezen. Naast beeldjes van godinnen en adoranten zijn in Sparta een menigte terracottamaskers gevonden, die vanwege hun eigenaardig primi-

tief en niet-Grieksch realisme vermeld moeten worden, hoewel zij niet tot de gewone terracotta's kunnen worden gerekend ⁵¹).

Engelsche geleerden hebben in Rhitsona, het oude Mykalessos (Boeotië) opgravingen gedaan ⁵²), waardoor eindelijk een basis voor het klassificeeren van de zoo belangrijke Boeotische productie in den archaischen tijd is verkregen. Een reeks van graven, waarvan sommige tientallen figuurtjes bevatten, reikende van de VIde tot diep in de IVde eeuw, werd ontdekt. Hierbij bleek, dat de klasse der primitieve stukken tot in de Vde eeuw doorloopt — een waarschuwing, om primitieve figuren niet voetstoots voor zeer oud te houden ⁵³). Verder gelukte het, de idolen in twee klassen te scheiden, die, waar de beschildering met de voor de Grieksche vazen zoo karakteristieke glansverf en die, waar zij met matte, op een witte deklaag gezette, kleuren is aangebracht. De toepassing van deze laatste moet kort na het midden der VIde eeuw voor Chr. worden gedateerd en komt ongeveer gelijktijdig op met het gebruik van vormen voor het maken der beeldjes. De oude zijn ruwweg uit de hand gekneed. De nieuwe gewoonte valt samen met een stroom van invloed uit het Oosten, die waarschijnlijk in Samos zijn uitgangspunt vond.

De Duitsche opgravingen in Tiryns verschaften een overzicht over de ontwikkeling van de vrouwelijke draperiefiguur in de Vde en IVde eeuw in de school van Argos, met haar eenigszins blokachtig karakter. Verder heeft de schrijver der publicatie, Frickenhaus, vastgesteld, dat de bij zooveel idolen voorkomende bloem niet willekeurig is gekozen, maar een sterbloem voorstelt, heilig aan de godin Hera ⁵⁴).

De meest recente opgraving op het Grieksche vasteland, die van den jongen directeur der Britsche School in Athene, Dr. Payne, heeft naast onverwachte resultaten op ander gebied, ons ook een begrip gegeven van de vroeg-Korinthische terracottaplasteriek, waarvan men tot nu toe geen omljnde voorstelling bezat ⁵⁵).

Ook op de eilanden is veel gewerkt; op Lemnos ⁵⁶) hebben de Italianen, na een Duitsche proefgraving in het begin dezer eeuw, nu een stad ontgraven, die tegen het einde der VIde eeuw door de Perzen is verwoest en waar idolen en sirenen zijn gevonden, in een stijl, die een eigenaardige mengeling van Grieksche en barbaarsche elementen vertoont. Helaas geven de vondsten geen steun aan de Grieksche traditie, dat de Etruriërs uit Lemnos kwamen, alvorens zich in Italië te vestigen. In Melos schijnen de

beroemde reliefs te zijn vervaardigd, belangrijk voor onze kennis van de Ionische kunst tusschen 470 en 440 voor Chr.⁵⁷⁾. Interessant is, hoe de inheemsche stijl langzamerhand verattischt wordt. Op Samos hebben de opgravingen van Buschor, na die van Boehlau in 1894 tot 1896, de kunst uit den tijd van Polycrates weer doen herleven, waarbij het duidelijk is geworden, hoe ver de invloed ervan reikte⁵⁸⁾.

Dikwijls is de kunst van Samos in den archaischen tijd in één adem met die van Rhodus genoemd. Dank zij Langlotz en Buschor hebben wij die beide leeren onderscheiden. Het verband van de Rhodische kunst met die van de Klein-Aziatische kust, bijv. die van de reliefs op de door Cresus gewijde zuilen van den Artemistempel van Ephesus, is nauwer, dan van de Samische. Sedert de opgravingen van Salzmann en Biliotti in 1858 en 1865 is Rhodus een geliefkoosd opgravingsterrein gebleven. Van de activiteit der Denen in de vesting Vroulia en het heiligdom van Lindos — beide in het begin dezer eeuw — en van de Italianen in Jalysus en Camirus⁵⁹⁾ sedert den grooten oorlog, leggen prachtige publicaties getuigenis af. Wat de terracotta's betreft, zoo vinden wij naast de op ronde vormgeving gerichte Ionische kunst, ook de hoekige van de Kretensisch-Peloponnesische school. Lindos leverde ook stukken uit de Hellenistische periode op, o.a. Athenafiguurtjes, die blijkbaar een vrije navolging zijn van een heilig tempelbeeld uit dien tijd. Karakteristiek voor Rhodus zijn de vele, prachtige godinnebustes, die van den laat-archaischen tijd tot het einde der Vde eeuw doorloopen en door haar afmeting en kwaliteit een welkome bijdrage leveren voor onze kennis van de groote sculptuur uit die periode.

Een nieuwe klasse van terracotta's brachten de Duitsche opgravingen in Priene, van 1895—'98 aan het licht. Hier zijn voor de eerste maal beeldjes in situ gevonden, die tot versiering van huizen in den Griekschen tijd hebben gediend; tot dusver kende men die alleen uit Pompeï. Er waren daaronder verscheidene stukken van groote kunstwaarde, die zich nu grootendeels in het museum van Berlijn bevinden. Interessant is, dat verscheidene archaeologen, die een studie van deze materie hadden gemaakt, mij indertijd verklaard hebben, dat zij verschillende daarvan, bijv. den Centaur en de groep van Pan en Olympus, voor valsch zouden hebben gehouden, indien de herkomst niet zoo vastgestaan had⁶⁰⁾! Zoo was ieder toen onder den indruk van de vele, onder den naam

van Terre-cuites d'Asie in den handel gebrachte, vervalschingen. Het is gemakkelijk over zulk een uitspraak te glimlachen, nu wij over zooveel meer vergelijkingsmateriaal beschikken, maar bovendien: elk geslacht staat anders tegenover de kunst der Oudheid en de vervalschers houden daarmede terdege rekening, zoodat zij zich in meer recenten tijd bij voorkeur op het maken van figuren in archaischen stijl toeleggen.

Terwijl dus in den Hellenistischen tijd terracotta's tot versiering van huizen hebben gediend, schijnt dit in ouderen tijd niet het geval te zijn geweest. Wel vonden toen reeds, evenals later, enkele stukken daar een plaats voor godsdienstig gebruik. Wij kunnen dat opmaken uit de vondsten van Olynthos, waar een Amerikaansche expeditie werkzaam is. De publicatie der terracotta's ⁶¹⁾ begint met de afbeelding van een in den kunsthandel verkregen figuur, die in Olynthos zou zijn gevonden. Indien zij werkelijk echt is, dan is het methodisch niet juist, om, ter illustratie van de producten uit een bepaalde plaats, daarvoor een stuk te gebruiken, waarvan de herkomst niet vaststaat. Het probleem van deze opgravingen is: Zijn alle gevonden voorwerpen inderdaad vervaardigd vóór de verwoesting der stad door Philippus van Macedonië in 348? De opgraver, Robinson, neemt dat voetstoots aan, maar bij allerlei stukken kan men een gevoel van twijfel niet onderdrukken, dat bij een studie van de vazenvondsten sterk toeneemt. Interessant is, dat verscheidene godinnemaskers van laat-archaischen stijl zonder twijfel van Rhodische afgedrukt zijn, zoodat ook hiermede weer een bewijs voor den export van vormen wordt gegeven. Verschillende voorbeelden zijn daarvoor aan te wijzen; er zijn terracotta's uit Myrina, waarvoor vormen uit Tanagra, Zuid-Italiaansche, waarvoor vormen of modellen uit Myrina zijn gebruikt. Talrijke stukken uit Cyprus en Zuid-Rusland zijn met behulp van Attische voorbeelden vervaardigd. Bij de afwerking verraadt zich de artistiek lager staande hand van den uitvoerder.

Om tot Klein-Azië terug te keeren, moeten de opgravingen van Bochlau en Kjellberg in Larissa, in het einde der vorige eeuw, worden genoemd. Het is te betreuren, dat de resultaten nog steeds niet zijn gepubliceerd, want onder de vondsten bevinden zich reliefs met rennende wagens in den stijl der Clazomeensche sarkophagen, waarbij de versiering rood en het veld zwart is gekleurd ⁶²⁾. De kleurverdeeling is dus die van de Attische roodfigurige vazen;

het zou van het hoogste belang zijn vast te stellen, of de prioriteit voor deze decoratie in Klein-Azië, dan wel in Athene te zoeken is. Men schijnt in Ionië veel werk van dergelijke versiering te hebben gemaakt, want in Ak-Alan bij Samsoen werden door Macridy Bey en in Sardes door de Amerikanen ⁶³⁾ dergelijke friezen gevonden. Het is niet onmogelijk, dat zekere, volgens een Perzische inscriptie ⁶⁴⁾ door Ionische kunstenaars in Persepolis gemaakte versieringen, uit dergelijke reliefs bestaan hebben. Daarmede zou opnieuw een schakel tusschen de Grieksche en de Voor-Aziatische kunst zijn ontdekt.

In Samsoen ontdekte Macridy Bey vele wijgeschenken uit den laat-Hellenistischen tijd, die grootendeels in het museum van Berlijn zijn gekomen. Het zijn figuren van Erogen, van Dionysos, verder groote maskers, in het kort soortgelijke voorwerpen als uit Myrina bekend zijn.

Hoewel de opgravingen in Pergamon haar groote bekendheid door de marmeren sculpturen hebben verkregen, zijn er toch ook veel terracotta's gevonden, hetgeen doet vermoeden, dat de kunst van dit centrum op allerlei Klein-Aziatische plaatsen invloed heeft uitgeoefend. Scherpe modelleering en fijne afwerking zijn dikwijls te constateeren, de onderwerpen zijn de bekende Hellenistische.

Zoals ik reeds vermeldde, heeft ook Zuid-Rusland vele terracotta's opgeleverd, waarvan buiten Rusland het museum te Berlijn de grootste collectie bezit. Over het algemeen is de afwerking grof, men krijgt den indruk, dat men zich veel met geïmporteerde vormen voor figuren van vrouwen en kinderen en karikaturen heeft beholpen. Enkele stukken, zooals een Scyth of een priesterfiguur, verder vele huifkarren op vier wielen, dragen een meer lokaal karakter ⁶⁵⁾. De Miletische kolonisatie doet zich kennen door enkele Samische stukken, daarna gaat de Attische import overheerschen. De meeste stukken zijn IVde eeuwsch en later.

Bij mijn overzicht heb ik nog niet van Egypte gesproken. De Egyptenaar zelf heeft bijna nooit onverglaasde figuren gemaakt: de blauwe, gladde laag glazuur was regel. Flinders Petrie heeft daarentegen in Memphis fragmenten opgegraven ⁶⁶⁾, die ook in technisch opzicht tot onze klasse behooren. Het zijn afbeeldingen van soldaten van het Perzische garnizoen, studies van de verschillende rassen, die in het Perzische leger van Marathon en Plataeae dienden, een prachtige illustratie van Herodotus. Voor den tijd na Alexander den Grooten zijn de vondsten in Alexandrië van veel

belang, door de expeditie Sieglin en den directeur van het Museum in Alexandrië, Breccia, gedaan en op voortreffelijke wijze gepubliceerd. Merkwaardig is de sterke Boeotische inslag, die, zooals ik onlangs heb uiteengezet⁶⁷⁾, alleen te verklaren is door een vestiging van Boeotische werklieden in Alexandrië. Eerst langzamerhand ontstaat er een inheemsche kunst vol realisme en humor, waarvoor de gemengde bevolking der jonge wereldstad dankbare onderwerpen leverde. Geleidelijk wint, zooals juist onze figuurtjes leeren, het Egyptische element aan kracht; wij nemen het begin van den triumftocht der Egyptische goden waar, die tot aan de uiterste grenzen van het Romeinsche Rijk zou voeren. Memphis blijft naast Alexandrië een belangrijk centrum, haar producten dragen een meer Egyptisch karakter. De meerderheid van de Egyptische terracotta's, waarvan er ook door de expeditie Kaufmann zooveel zijn ontdekt, behoort in den Romeinschen Keizertijd thuis.

Ik moet nu eenige algemeene publicaties vermelden. In de eerste plaats het Corpus, dat onder de auspiciën van het Duitsche Archaeologische Instituut is verschenen. Hoewel het moeilijk is in de beide laatste deelen, den z.g. Typen-catalogus van Winter, een bepaald type te vinden en de oudste, evenmin als de Graeco-Egyptische, productie voldoende vertegenwoordigd is, blijft het een geweldige prestatie. De eerste deelen geven een volledig overzicht van de terracotta's uit Tanagra, Pompeï en Sicilië, verder van de klasse der naar den Markies Campana genoemde reliefs, die in de laatste tijden der Republiek en in den Keizertijd in Italië vooral tot wanddecoratie hebben gediend. In de beide laatste deelen vindt men alle toen bekende figuren in bescheiden teekeningen afgebeeld, met aanwijzingen van herkomst, plaats waar zij zich bevinden en van eventueele publicaties: een voortreffelijke wegwijzer. Vooraf gaat een uitvoerig overzicht van de vondsten, dat niemand kan ontberen, die zich met archaeologie bezig houdt. Dat de technische eigenaardigheden van de verschillende ateliers niet voldoende zijn weergegeven, kan een werk van dien aard niet worden aangerekend.

Wat handboeken betreft, zoo is dat van Pottier nog steeds onvertroffen. Ondanks enkele bezwaren, de gracieuze Tanagra's worden bijv. te vroeg gedateerd, is eigenlijk het eenige van belang, dat men er tegen in kan brengen, dat het reeds in 1890 is verschenen, zoodat de daarna gedane opgravingen er niet in zijn

verwerkt. Ook Pottiers boekje *Diphilos*, in 1909 gepubliceerd, kan het oudere werk niet doen vergeten. Evenmin kan dat de smaakvolle studie van Miss Hutton⁶⁸⁾ doen, die met veel tact allerlei plaatsen van antieke schrijvers ter illustreering aanhaalt. Het boek van Huish⁶⁹⁾ is alleen het bestudeeren waard om de vele vervalschingen, in allerlei stijlen, die er voor echt in worden gepubliceerd. Köster⁷⁰⁾ bespreekt in zijn in 1926 verschenen boek wel is waar de geheele Zuid-Italiaansche productie niet, maar behandelt daarentegen op voortreffelijke wijze allerlei technische kwesties, zooals het gebruik van dezelfde vormen voor schijnbaar verschillende figuren en het belang der retoucheering, een vooruitgang bij de studie van Martha. Van de Klein-Aziatische terracotta's hadden reeds Pottier en Zahn⁷¹⁾, van de Peloponnesische Frickenhaus⁷²⁾ dergelijke ateliergeheimen ontsluit. Wat de eigenaardige techniek der Tarentijnsche stukken aangaat, zoo is de studie van Dressel⁷³⁾ nog steeds niet verouderd.

Van verschillende musea verschenen catalogi, zooals van het British Museum, van Napels, Madrid en Constantinopel⁷⁴⁾. Die van Berlijn, Leiden, het Louvre en het Acropolismuseum noemde ik reeds. Kékulé publiceerde stukken uit Tanagra, Pernice uit andere centra in Berlijn. Vele catalogi van Fransche particuliere collecties schreef Fröhner; groot is het aantal vervalschingen, dat zij bevatten. Vooral geldt dit voor de *Terre-cuites d'Asie de la coll. Gréau*, een werk, dat daardoor een treurige vermaardheid heeft verkregen. De luxueuze publicaties der twee collecties Lecuyer doen hier echter niet voor onder. Een grootere tegenstelling dan die met den catalogus van de verzameling Loeb door Sieveking en wat gehalte der stukken en wat soberheid en zakelijkheid van beschrijving betreft, is niet denkbaar.

Deze, natuurlijk niet volledige, opsomming — de geheele van Spanje tot Mesopotamië, Afghanistan en het Noord-Westen van Indië, van Afrika tot in Germanië en het Zuiden van Rusland reikende productie van den Keizertijd bleef bijv. buiten bespreking — zal bij velen de meening wekken, dat er over ons onderwerp een betrekkelijk groote literatuur bestaat. Zij bedraagt echter geen vijfde van die, welke over vazen is verschenen⁷⁵⁾.

Dit feit heeft verschillende oorzaken. In de eerste plaats vindt de schilderkunst meer algemeene waardeering dan de plastiek. Dat dit reeds in de Oudheid het geval was, leert een studie van Plinius' hoofdstukken over kunst. In Frankrijk, waar altijd een bijzondere

waardeering voor terracottaplastiek heeft bestaan, ik denk aan die voor het werk van Clodion en dat van latere XIXde eeuwse meesters, vielen de antieke terracotta's meer in den smaak dan elders. De als gevolg van deze populariteit weldra optredende vervalschingen wekten echter een dergelijke vrees voor deze materie, dat slechts enkelen het waagden zich er mede bezig te houden. In de derde plaats konden onze figuurtjes in veel geringer mate dan de vazen als illustratie van de antieke teksten door de philologen worden gebruikt.

Wat is dan het belang van onze bescheiden figuurtjes voor de archaeologie? Dat zij, hun eigen artistieke waarde daargelaten, de ontwikkeling van de Grieksche sculptuur verduidelijken, en dat zij een inzicht geven in het dagelijksch leven en den godsdienst van den gewonen Griek.

Onze kennis van de Grieksche beeldhouwkunst berust voor een groot deel op de copieën, welke in den Romeinschen Keizertijd naar beroemde werken zijn vervaardigd. Hoe getrouw deze ook mogen zijn, zij dragen uiteraard het stempel van hun tijd. De terracotta's echter, stammen in vele gevallen uit den tijd der groote meesters, het spreekt vanzelf, dat zij, hoewel door handwerkslieden gemaakt, iets van den geest van dien tijd in zich dragen. Verder geven zij een voorstelling van den stijl, die in een bepaalde landstreek inheemsch was. Vooral Langlotz heeft van dergelijke aanwijzingen gebruik gemaakt. In tegenstelling echter tot zijn opvatting, dat de z.g. Ludovistron Noord-Grieksch werk zou zijn, heeft mij de groote overeenstemming in wezen en stijl met de Lokrische terracottareliefs overtuigd van de juistheid der reeds vroeger uitgesproken meening, dat de troon aan een Zuid-Italiaanschen meester moet worden toegeschreven ⁷⁶).

Tot een kleine, uit Romeinsche copieën bekende klasse van sculpturen, waarvoor een eigenaardige samensmelting van Vde en IVde eeuwse elementen karakteristiek is, behoort een Dionysos in Madrid. Vergaande overeenstemming met een terracotta-relief uit Tarente heeft mij in staat gesteld aan te toonen, dat in beide gevallen een Tarentijnsche creatie moet zijn nagevolgd ⁷⁷). Hierdoor is niet alleen een classificatie gevonden voor de bewuste groep van beelden, maar tevens een inzicht verkregen in het karakter van de groote sculptuur in deze belangrijke Grieksche stad gedurende haar bloeitijd in de IVde eeuw voor Chr. Misschien zal ook de omstandigheid, dat het origineel van de z.g.

Aspasia in Berlijn in Vde eeuwse terracotta's uit Capua is nagevolgd, een aanwijzing kunnen geven voor de plaats, waar het origineel dezer beroemde schepping zich bevond. ⁷⁸).

Terracotta's uit Tarente bewijzen, dat de invloed van Samos in de tweede helft der VIde eeuw tot in deze stad reikte ⁷⁹). Zij bewijzen eveneens, dat naast deze strooming de Kretensisch-Peloponnesische school daar vasten voet kreeg. De geleidelijke ontwikkeling in den archaischen en strengen stijl kan men met behulp van onze figuurtjes even nauwkeurig als met vazenbeschilderingen volgen, al dwingt ons de gewoonte om langen tijd van denzelfden vorm gebruik te maken, tot voorzichtigheid. Hoeveel beter begrijpen wij den plooierval van een alleen in Romeinsche copieën bewaarde gedrapeerde figuur uit den Hellenistischen tijd, nu wij de figuren uit Tanagra en Myrina kunnen vergelijken! Hoe interessant is het niet te constateeren, dat het voor den Keizertijd zoo karakteristieke copieeren ook bij onze beeldjes optreedt!

Verder, het dagelijksch leven: welk een inzicht geven onze figuurtjes niet in de vrouwelijke kleederdracht, dat zoo karakteristieke element van elke beschaving, waarin zich de wisselingen van stijl zoo getrouw weerspiegelen! Archaïsche stukken uit Tarente laten bijv. zien, hoe de groote Italiaansche fibulae van dien tijd gedragen werden ⁸⁰). Omstreeks 530 komt, zooals allerlei beeldjes leeren, met den Ionischen invloed de chiton op, na de Perzische oorlogen wordt deze door de, volgens Herodotus, eigenlijke Grieksche dracht ⁸¹), de wollen peplos, die ook de oudste figuren dragen, verdrongen, terwijl deze op zijn beurt in den tijd van het Parthenon weer voor de Ionische dracht moet plaats maken. Bovendien geven de beeldjes een begrip van de kleuren der kleding; de eenvoudige, sterke, vooral rood en blauw, worden in den Hellenistischen tijd door gebroken tinten, lichtblauw en vooral rose verdrongen. Dat de puntige stroochoeden der Hellenistische periode weleens met een rand van in wol geborduurde figuren versierd waren, leert een prachtige terracotta uit Myrina in Leiden, waar op den hoed Eros en relief zijn aangebracht.

Ook wat betreft voorwerpen van dagelijksch gebruik, kunnen ons terracotta's allerlei leeren. Als voorbeeld wijs ik op een bij Grieksche figuren uit den Hellenistischen tijd in Egypte voorkomend muziekinstrument, dat in zijn vorm van een oud-Egyptisch afstamt en dat op zijn beurt het prototype moet zijn van de in Europa gedurende de Middeneeuwen, de Renaissance en de

XVIIIde eeuw zoo geliefde luit. Dat dit woord uit het Arabisch is afgeleid, bewijst alleen, dat het instrument uit het Oosten naar Europa kwam: de Arabieren hebben het, evenals andere elementen der Grieksch-Romeinsche beschaving bewaard, totdat de Europeesche vèr genoeg ontwikkeld was, om daarvan gebruik te maken.

Wat den godsdienst betreft, als echte volkskunst leeren de terracotta's, wat de kleine man geloofde, hoe hij tegenover de goden stond, hoe hij zich van een gelukkig hiernamaals hoopte te verzekeren, en dat in allerlei tijden en landstreken. Zij geven een voorstelling van de oudste godenbeelden, de befaamde xoana. De oudste typen zijn veelal afgeleid van de Myceensche, een belangrijke aanwijzing voor een zekere continuïteit; zij spelen daarom een rol in een der groote problemen der Grieksche geschiedenis.

Zij stellen ons echter ook voor verschillende vragen, zooals die, welke Pottier in zijn dissertatie heeft behandeld⁸²). Waarom plaatsten de Grieken terracottafiguren in de graven, en bestaat er verschil tusschen de figuurtjes, welke men aan de goden en die, welke men aan de dooden offerde? Furtwängler stelde zich indertijd op het standpunt, dat er een principieel verschil bestond; Pottier en anderen verdedigden het tegendeel. Wanneer wij in het kort trachten samen te vatten, wat de vondsten leeren, dan vinden wij in de oudste tijden, waarin de oorspronkelijke religieuze gedachte het zuiverst tot uitdrukking pleegt te komen, dezelfde primitieve godinnebeeldjes in graven en tempels. Hetzelfde geldt voor de paarden, wagens en ruiters, al zijn zij in tempels schaarscher⁸³). In de graven blijven de laatstgenoemde typen gedurende langen tijd — tot diep in de Vde eeuw — voorkomen. Bovendien vindt men, vooral in Boeotië, sedert het midden der VIde eeuw, dienaressen, die brood toebereiden en zelfs een enkele maal een groep van een kapper, die het haar van een cliënt in orde brengt. In tempels zijn zij tot nu toe niet gevonden, maar zouden er, als votieven van een ambachtsman, zeker op hun plaats zijn. In de Vde eeuw begint de reeks der staande meisjesfiguren, die men gewoonlijk als de godin Kore verklaart. Zeker is dit voor een deel dezer figuurtjes, die alleen uit het bovenlijf van een vrouw bestaan en dus de weer uit de onderwereld opstijgende godin weergeven, maar het is de vraag, of de Grieken in alle eveneens godinnen hebben gezien. Wij vin-

den ze juist zoo als wijgeschenken en — een prachtige illustratie voor Plato's *Phaedrus* ⁸⁴) — op een Tarentijnsche vaasschildering uit het begin der IVde eeuw, in een klein bronnenheiligdom. Bovendien houdt de priesteres Polyxena op haar grafstèle in Berlijn een dergelijk figuurtje op de hand ⁸⁵). Ook hier dus het dubbele gebruik van dezelfde figuren. De Boeotische jongelingsfiguren, die een haan offeren, komen eveneens zoowel in graven, als bijv. in het Kabirion van Thebe voor. Zelfs gracieuze Tanagra's zijn ook in den Athenatempel van Elateia en op de Acropolis van Athene ⁸⁶) gevonden. Waterdragende en offerende vrouwen, hoewel talrijker in heiligdommen dan in graven, ontbreken daar toch niet geheel. Van enkele typen is het waarschijnlijk, dat zij voor een speciaal doel dienden, zooals de treurende sirenen uit Myrina ⁸⁷), die, evenals haar oudere marmeren zusters uit Athene, den doode voorstellen, klagend om zijn lot. Zij zijn, voor zoover bekend, nooit in een heiligdom aangetroffen. Tempelvotieven zijn daarentegen de vreemdsoortige stukken uit Priene ⁸⁸), welke alleen bestaan uit een vrouwelijk onderlijf, waarop een gezicht is aangeduid, terwijl de aan den buik aangebrachte armen fakkels, het attribuut kat' exochen van Demeter, vasthouden; wat zij voorstellen is onbekend, de verklaring als Baubo is niet meer dan een noodsprong.

Wij zien dus, dat er in de meeste gevallen, in tegenstelling met hetgeen ook Fröhner zegt, geen verschil bestond tusschen de terracotta's, welke men aan den doode meegaf en die, welke men in den tempel offerde. Dit geldt echter ook voor vele andere zaken. Allerlei voorwerpen, ook die van persoonlijk gebruik, zooals wapens en sieraden, vindt men in graven en onder de ex-voto's van tempels. De conclusie moet dus zijn, dat het op den offeraar aankwam, niet op hetgeen geofferd werd. Hierin verschil ik met Furtwängler, volgens wien het feit, dat de doode zekere zaken noodig heeft, de ratio is. De goden hebben de offers evenzeer noodig, om te kunnen voortbestaan, zooals Aristophanes in zijn *Vogels* zoo geestig parodieert. Een practisch element werkte bovendien het gebruiken van dezelfde terracotta's voor beide soorten van offers in de hand. De terracotta-industrie is een *i n d u s t r i e*, die voor den kleinen man werkt en moet dus zooveel en zoo goedkoop mogelijk kunnen verkoopen; de koroplasten rekenden bij hun productie met een zoo groot mogelijk debiet en maakten beeldjes, die voor verschillende doeleinden konden worden ge-

bruikt. Hoe goedkoop zij in den regel waren, leert hun groote massa en een fabel van Aesopus⁸⁹⁾.

Om tot het eerste deel van onze vraag terug te keeren. De antieke teksten zeggen niet, waarom men zulke beeldjes aan den doode meegaf⁹⁰⁾; dat Diodorus vertelt, dat de generaals en vrienden van Alexander op den brandstapel van Hephaestion beeldjes van goud en ivoor lieten verbranden⁹¹⁾, geeft een analogie, maar geen verklaring. Voor een deel der figuurtjes is deze niet moeilijk te vinden: de godenbeeldjes moesten hem beschermen, de dienaressen dienen, de vruchten en andere spijzen voeden⁹²⁾, alles volgens het beroemde woord: *Simulacra pro veris*⁹³⁾. Men heeft tegen deze theorie van substitutie ingebracht, dat het niet aannemelijk is, dat de Grieken der VIde en Vde eeuw, door aan een doode het beeldje van een broodbakster of een kapper mede te geven, daarmede welbewust een vervanging van het offer van een levend mensch op het graf van zijn meester bedoelden. Dit is natuurlijk juist, maar ik ben er van overtuigd, dat die Grieken wel geloofden, dat door de geheimzinnige macht van den doode, die beeldjes voor hem van nut zouden zijn. Evenals de ongelukkig liefhebbende een poppetje maakt van haar gehate mededingster en dat met een spijker doorboort, in de overtuiging daarmede deze zelf te treffen, evenzoo zijn de beeldjes als plaatsvervangers op te vatten. De ruiters gaven den doode⁹⁴⁾ weer in den krachtigen, gezonden toestand, dien men hem toewenschte, de liggende figuren feestvierend, onder den invloed van Orphische voorstellingen, vooral in Zuid-Italië verbreid. De jongelingen met hanen, de vrouwen met offergaven, staan voor de nabestaanden, die zulke offers aan den doode brachten — in de tempels stellen zij den geloovige voor. In dezen gedachtengang past ook een verklaring van verschillende jonge figuren; zou men niet gehoopt hebben, dat een gestorven kind juist zoo gelukkig zou voortleven als het medebegraven beeldje het voorstelt? en is het niet logisch, dat met den groei van de Dionysische voorstellingen van het hiernamaals, men den doode hoopt te laten deelnemen aan den thiasos, dien men in *simulacro* medegeeft?

Dat men met een kind zijn speelgoed⁹⁵⁾, in de eerste plaats dus een pop, medebegroef, heeft natuurlijk denzelfden grond als het feit, dat men aan volwassenen wapens, kleeren en sieraden medegeeft. Dat nog in de derde eeuw onzer jaartelling een Vestaalsche maagd eveneens haar pop bij zich in het graf had, legt den na-

druk op haar ongehuwden staat⁹⁶). Ook bij voorwerpen doet zich de gedachte van substitutie gelden: men vervangt de gouden sieraden dikwijls door vergulde en beschilderde nabootsingen in terracotta of stucco; men offert groote lekythen om zijn vroomheid te doen blijken, maar voorziet die van een dubbelen wand, zoodat zij slechts enkele druppels van het kostbare vocht kunnen bevatten⁹⁷). Rayet, Pottier en Paris noemen dat bedriegerij⁹⁸), ik houd het er voor, dat deze qualificatie niet juist is en men inderdaad geloofde, dat de doode van dergelijke simulacra evenveel voordeel genoot als van de kostbare voorbeelden.

Van de grotesken heb ik reeds gesproken, ook aan hun voorkomen in de graven lag een diepe gedachte ten grondslag. Moeilijk is echter een verklaring voor de aanwezigheid van de gracieuze Tanagra- en Myrinafiguren, benevens van de gewoonlijk Erogen genoemde gevleugelde knapen, die allerlei attributen dragen en die men vroeger voor afbeeldingen van de ziel hield. Hier schijnen eenige opschriften op Myrinaeische terracotta's licht te verschaffen. De werklieden hadden de gewoonte, om op sommige onderdeelen van figuren, die uit verschillende stukken werden samengesteld, b.v. vleugels, een notitie te krassen, om aan te geven, tot welke figuur zij behoorden. Wij vinden onder die opschriften de woorden alabastrothekan, epebos en kitharistes⁹⁹). De maker althans zocht dus niets diepers achter deze figuren, hij duidt ze alleen aan door hetgeen zij in de hand houden. Hieruit volgt, dat het gevoel voor de diepere beteekenis, welke oorspronkelijk aan het grafoffer verbonden was, verloren was gegaan. De ontwikkeling bewijst dit, want het aantal figuren, waarvan de bestemming niet duidelijk is, neemt steeds toe, om eindelijk te overwegen¹⁰⁰). Ten slotte heeft men geofferd, omdat de voorvaders het deden, maar den dieperen zin kende men niet meer. Evenmin als wij, zooals Pottier opmerkt, weten, waarom wij kransen aan een doode offeren en waarom zekere ceremoniën bij begrafenisplechtigheden worden verricht.

Hoewel ik slechts een deel van de verschillende categorieën der terracotta's heb kunnen behandelen¹⁰¹), en slechts enkele interessante problemen kunnen aanroeren, toch moge het besprokene U doen gevoelen, dat, juist omdat de studie onzer figuren nog een betrekkelijk jonge wetenschap is, er nog een ruim veld van actie open ligt, dubbel aantrekkelijk voor hem, die den levenden mensch in de Grieken zoekt.

Bij den aanvang mijner lessen is het mij een behoefte een woord van oprechten dank te richten tot het College van Curatoren dezer Universiteit voor het gunstig advies in zake mijn toelating als Privaat-docent en in het bijzonder tot U, Mr. Idenburg, secretaris van dat College, voor uwe bemoeiingen in verband met de voorbereiding daarvan.

Aan U, Leden der Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte, wensch ik mijn groote erkentelijkheid te betuigen voor het in mij gestelde vertrouwen, in uw gunstig advies belichaamd, een vertrouwen, dat ik hoop mij waardig te toonen.

Een bijzonder voorrecht acht ik het, hier te zullen mogen samenwerken met U, Hooggeleerde Byvanck, met wien ik mij reeds sedert zoovele jaren door vriendschapsbanden verbonden voel. De zoo hartelijke wijze, waarop Gij mij zijt tegemoet gekomen, doet mij de gunstigste verwachtingen omtrent onze toekomstige samenwerking koesteren.

Waar ook de Archaeologie door vele studenten der Nieuwere Kunstgeschiedenis als bijvak wordt gekozen, hoop ik eveneens met U, Hooggeleerde Martin, in nauwere aanraking te komen. Zonder twijfel zal de welhaast dertigjarige vriendschap, waarmede Gij mij hebt vereerd, mijn taak in dit opzicht ten zeerste veraangenamen.

Dat ook Gij, Zeergeleerde Holwerda, mij op zulk een welwillende wijze zijt tegemoet getreden, stel ik op buitengewoon hoogen prijs. Ik hoop, dat ik, mede door uw hooggewaardeerden steun, in staat zal zijn, er het mijne toe bij te dragen, dat de schatten van het onder uwe voortvarende leiding staande Museum bij de studeerenden steeds die waardeering zullen vinden, die zij zoozeer verdienen.

Dames en Heeren Studenten, met een aantal uwer voel ik mij reeds verbonden. De herinnering aan de voor mij zoo gelukkige uren, waarin deze band werd gelegd, is mij een waarborg voor een vruchtbare samenwerking met U allen. Bij de vervulling van mijn taak zal in de eerste plaats enthousiasme onze leider moeten zijn.

Goethe heeft eens gezegd: „Die Kunst überhaupt, besonders aber die der Alten, lässt sich ohne Enthusiasmus weder fassen noch begreifen. Wer nicht mit Erstaunen und Bewunderung anfangen will, der findet nicht den Zugang in das innere Heiligtum.“ Dit enthousiasme mag echter niet leiden tot het oppervlakkige bewonderen, dat men er zoo dikwijls mede verwacht. Het moet leiden tot een steeds nader onderzoeken, tot een steeds opnieuw toetsen van onze opvattingen, tot een steeds verder doordringen in den dieperen grond van de oorzaken der materiele verschijningsvormen. Wanneer wij op dien weg voortgaan, dan zijn wij zeker, ook den werkelijk Griekschen geest steeds meer te benaderen. Juist de vereeniging van die twee eigenschappen: het enthousiasme en den drang tot onderzoek, is zoo karakteristiek voor den Griekschen geest. Dezen op te speuren, den mensch in den Griek te vinden, dat moet het einddoel zijn van onze studie. Ik heb gezegd.

AANMERKINGEN

- ¹⁾ Etudes d'Arch. et d'Art, 270.
- ²⁾ Panofka, Terrak. Mus. Berlin, 119, verklaart bijv. een saterbeeldje met een grooten krater voor een symbool van den wijn en een fluitspeler voor dat van de muziek.
- ³⁾ Stat. de terre cuites, 131, aanm. 1, vgl. Winter TK. I, LXXXIX, aanm. 1.
- ⁴⁾ Explic. du Symbolisme des terres cuites, 1864; Les terres cuites grecques dans leur rapports avec les mystères de Bacchus, 1872.
- ⁵⁾ Zijn bericht is verwerkt in de voorrede van Kékulé's Griech. Thonfiguren a. Tanagra. Vgl. Lüdders, Ritrov. d. t.c. in Tanagra (Bull. Inst. 1874, 121.)
- ⁶⁾ Etudes d'Arch. 275 passim = Gaz. d. BA. 1875, April/Juli.
- ⁷⁾ Cat. 7.
- ⁸⁾ Inleid. Coll. Sabouroff II, 12.
- ⁹⁾ Heuzey, Cat. 11; Furtwängler, Kl. Schriften II, 417 = Arch. Rel. Wiss. X, 1907, 321.
- ¹⁰⁾ Von Bissing, Intreerede, Utrecht 1922, 6.
- ¹¹⁾ Coomaraswamy, Bull. Mus. Boston, 1933, 22. Vgl. Maximowa, AA. 1928, 648.
- ¹²⁾ Hij verklaart bijv. de kist, waar vele Tanagrafiguren op zitten, voor een kleerenkist, zooals nog tegenwoordig in Griekenland in gebruik, en niet voor een sarkophaag, Album, 25, pl. 44.
- ¹³⁾ Album, 17, pl. 24.
- ¹⁴⁾ Forel, Gaz. Arch. 1876, II, 22, pl. VIII.
- ¹⁵⁾ Op XXV geeft hij voorbeelden van het toepasselijk maken van één type voor verschillende onderwerpen, vgl. XXVIII.
- ¹⁶⁾ Breccia, Cat. Gén. Ant. Egypt. Mus. d'Alexandrie, Neer. d. Sciatbi, 1912.
- ¹⁷⁾ Rayet, l.c. 300; Pottier, Stat. t.c. 109, dezelfde opvatting in het meer populaire prachtwerk van Dumont, Céramiques de la Grèce propre, II, 240.
- ¹⁸⁾ Inleid. II, 13.
- ¹⁹⁾ Het meisje op pl. CXVIII in pseudo-Hellenistischen stijl draagt een lekythos van pseudo-laat Vden eeuwschen vorm. De groep pl. CXXXVI is geheel stijlloos. De in den tekst genoemde repleik is afgeb. Rayet, Etudes, 381.
- ²⁰⁾ Komt herhaaldelijk voor, p. 79, nr. 19.
- ²¹⁾ S. Loeschke, AM. 1912, 369.
- ²²⁾ Een voortreffelijke studie geeft Mrs. D. Brooke, Cat. Acropolismuseum, 1921. Winter, AA. 1893, 140 beeldt een aantal figuren af.
- ²³⁾ Tegea, Walters, Pref. Cat. T. C. Brit. Mus. XXXVIII, schat het aantal stukken op 1500, Winter TK. I, XXXIV. Kabirion, Wolters, AM. 1890,

355 — meer dan 2000 stuks, hoofdzakelijk dieren en jongelingen; Korfoe, Lechat, BCH. 1891, 1.

- ²⁴⁾ p. 152.
- ²⁵⁾ Gaz. Beaux Arts 1876, 385.
- ²⁶⁾ Winter TK. I, CIV.
- ²⁷⁾ Wolters, Festschrift Arndt, 9.
- ²⁸⁾ JHS. 1886, 10.
- ²⁹⁾ Gaz. Beaux Arts 1882, 204.
- ³⁰⁾ TK. I, CV.
- ³¹⁾ Arch. Rel. Wiss. 1908, 538.
- ³²⁾ Neue Denkm. Ant. Kunst I = Kl. Schriften II, 444, Anm. 1.
- ³³⁾ RM. 1897, 137, RM. 1900, 50.
- ³⁴⁾ AZ. 1882, 285.
- ³⁵⁾ In een gehectografeerde voordracht van 1913, in handen van verschillende vakgenooten.
- ³⁶⁾ Festschr. Arndt, 9.
- ³⁷⁾ XXII, aanm. 6.
- ³⁸⁾ Wolters, Ant. Denkm. I, 48, Brückner u. Pernice, AM. 1893, 92, fig. 4; Hackl, JdI. 1907, 88.
- ³⁹⁾ Prof. Wolters wijst mij op de besprekingen van zijn artikel in het Festschr. Arndt, door Picard, Rev. Et. Grecques 1926, 466 en Von Salis, Gnomon 1928, 242, waardoor mijn opvatting echter niet wordt gewijzigd.
- ⁴⁰⁾ De figuur van den Berlijnschen vorm houdt in de linkerhand, zooals Zahn heeft vastgesteld, een alabastron en geeft daarmede een aanwijzing voor het attriboot der marmeren godin, die — volgens Zahn — dus een Aphrodite zou zijn.
- ⁴¹⁾ AA. 1932, 313.
- ⁴²⁾ Boll. d'Arte 1909, 406, 463; Orsi, NdS. Suppl. 1911, 1912, 1913, 3; Quagliati, Aus. 1909, 136. In Italia ant. III, 124 geeft Putorti een samenvattende studie over deze reliefs.
- ⁴³⁾ Orsi, NdS. Suppl. 1913, 55; NdS. 1917, 37, Putorti, (de fig. bij G. M. A. Richter, Guide class. coll. p. 80, 49 zal ook vandaar stammen.) Italia ant.
- ⁴⁴⁾ Orsi, NdS. Suppl. 1913, 55; NdS. 1917, 37, Putorti, de fig. bij G. M. A. Richter, Culde Cleiss, coll. p. 80, 49 zal ook vandaar stammen. Italia ant. IV. 171.
- ⁴⁵⁾ Akragas, Gabrici, NdS. 1925, 420; Selinus, Mon. Linc. 1928, XXXII.
- ⁴⁶⁾ AA. 1932, 330; NdS. 1900, 374, fig. 19 rechts.
- ⁴⁷⁾ G. Libertini, Centuripe, 1926.
- ⁴⁸⁾ Winter TK. I, 23, Schweitzer, Gnomon 1933, 186.
- ⁴⁹⁾ Onder de vondsten van Vollgraff bevindt zich het fragment van een zittend idool, met een schild aan den arm. Hierin zagen de Grieken later het schild van Diomedes. Wij hebben daar echter de voor-Grieksche schildgodin voor ons, vgl. Wilamowitz, Glaube der Hellenen, II, 163, I, 234. Mijn hartelijken dank ook hier aan Prof. Vollgraff, dat hij mij heeft toegestaan dit interessante stuk op deze plaats te vermelden.
- ⁵⁰⁾ Halbherr, AJA. 1901, 385, Forster, BSA. 1901/2, 271, 1904/5, 243; ook figuren uit veel jongeren tijd zijn gevonden. Lato, BCH. 1929, 383.
- ⁵¹⁾ Behalve in de door Dickins, Artemis Orthia, 171 genoemde plaatsen, zijn maskers van dergelijken stijl ook in de Karthaagsche kolonie Ibiza, Ant.

Vives y Escudero, *Necr. de I.* 1917, lam. XXXIX gevonden. Zou er enig verband bestaan met Punische gebruiken? Deze zouden dan door Cyrene moeten zijn overgebracht. De verhouding van Sparta en Cyrene wat betreft de productie der vazen is nog niet opgehelderd, vgl. Langlotz, *Vasens. Würzburg*, 25, nr. 166.

- ⁵²) BSA. 1907/8, 227, JHS. 1909, 308, *Ure, Black Glaze* pott. 48, pl. 14/5.
⁵³) Vgl. Brooke, l.c. 325, naar aanleiding van figuren uit Tegea, Lenormant, *Gaz. Arch.* 1878, 42.
⁵⁴) Frickenhaus, *Tiryns I*, 121.
⁵⁵) AA. 1932, 139. In de BSA. 1933 zal een uitvoerig verslag verschijnen.
⁵⁶) Fredrich, *AM.* 1906, 63; AA. 1930, 139.
⁵⁷) Jacobsthal, *die Melischen Reliefs*, 1931.
⁵⁸) AA. 1930, 147.
⁵⁹) Kinch, *Vroulia*, 1914; Blinkenberg, *Lindos*, 1931; Jacopi, *Clara Rhodos*, I/V, 1924 enz.
⁶⁰) Wiegand, *Schrader e.a.* 346, fig. 406, 407.
⁶¹) Robinson, *Excav. Olynthus*, IV, 1931.
⁶²) Prof. Zahn was zoo vriendelijk mij foto's daarvan te laten zien.
⁶³) Macridy Bey, *Mitt. Vorderasiat. Ges.* 1907, 14; *Sardes*, *Publ. Amer. Soc. Exc. Sardes*, 1910/14.
⁶⁴) Schaefer, AA. 1932, 269.
⁶⁵) Minns, *Scythians a. Greeks*, 56, fig. 10. (Scyth). Priester: een exemplaar in Berlijn op een altaar, waarnaast een groote Eros, een ander ald. uit de coll. Von Gans, een derde, coll. Loeb, *Sieveking*, pl. 70, 1, die op het Semitische type wijst. *Huifkarren*, Minns. 50, fig. 5, Ebert, *Süd-Russland*, 96, fig. 36.
⁶⁶) Flinders Petrie e.a. *Memphis I*, pl. 35 sqq. II, pl. 28.
⁶⁷) *Bull. Ver. Ant. Besch.* VI, 2, 14. Prof. Wolters deelt mij nog mede, dat in de koine van Alexandrië veel Boeotische woorden voorkomen.
⁶⁸) *Greek Terracotta Statuettes*, 1899.
⁶⁹) *Greek Terracotta Statuettes*, 1900. Bijna hetzelfde kan men zeggen van Cartault, *TC. grecq. phot. d'après les orig. d. coll. priv. de France et d'Athènes*, 1890, waarover men Furtwänglers critiek (*B. ph. Wschr.* 1892, 502), naleze.
⁷⁰) *Die Griechischen Terrakotten*, 1926.
⁷¹) *Nécrop. de Myrina* en in „Priene” passim; vgl. ook Hutton, l.c. fig. 4 en 5. Jamot, *Dict. Saglio*, s.v. Figlina, 1132.
⁷²) *Tiryns I*, passim.
⁷³) *Bull. D. Instit.* 1885, 66.
⁷⁴) Walters, *TC. British Museum*, 1903; Alda Levi, *TC. figurate, Napoli*, 1925; Laumonier, *TC. Madrid*, 1921; Mendel, *Cat. fig. grecques de t.c.*, 1908.
⁷⁵) In vol. II van den catalogus der bibliotheek van het Duitsche Arch. Inst. Rome (Matz) beslaat de systematische bibliographie der vazen blz. 560—732, die der terracotta's 403—436.
⁷⁶) Langlotz, *Frühgr. Bildh.*, 143; Helbig, *Führer*, 3de ed. 1286; *Sieveking*, *Münch. Jb.* 1921, 127; Diepolder, *ibid.* 1926, 268.
⁷⁷) Zal verschijnen in het eerstvolgend nr. van de AA.
⁷⁸) Alda Levi, l.c. 137.
⁷⁹) Deze meening wordt door Buschor gedeeld (per brief).

- ⁸⁰⁾ Hadaczek, *ÖJH.* 1903, 114.
- ⁸¹⁾ Herodotus, V, 87/8.
- ⁸²⁾ *Quam ob causam Graeci in sepulcris figlina deposuerint*, 1883.
- ⁸³⁾ Olympia, Ausgr. IV, 43; Acropolis, Brooke, l.c. 430, nr. 1211 sqq. Kabirion, Wolters AM. 1890, 358; Heraeum v. Argos, fig. in Heidelberg, AA 1921, 288/9, fig. 1.
- ⁸⁴⁾ Phaedr. 230 B.
- ⁸⁵⁾ Blümel, Griech. Skulpt. Berlin K. 26.
- ⁸⁶⁾ Paris l.c. 169; Brooke l.c. 387, nr. 1462 sqq.
- ⁸⁷⁾ *Nécrop. Myrina*, 149, 389. De archaische sirenen, die zoowel plastisch, als op vazen geschilderd zooveel in graven voorkomen, staan ook met voorstellingen omtrent den doode in verband, al gaat Weicker in zijn „Seelenvogel” te ver. Dat aan het Grieksche type een Egyptisch ten grondslag ligt, staat vast. Vgl. Wilamowitz, *Glaube I*, 268.
- ⁸⁸⁾ Priene, 161, fig. 149—153.
- ⁸⁹⁾ Fab. 157.
- ⁹⁰⁾ Pottier, *Quam ob causam*, 45; Froehner, coll. Gréau, TC. d'Asie, Introduction, passim.
- ⁹¹⁾ Diod. Sic. XVII, 114; Pottier, *Quam ob causam* 56.
- ⁹²⁾ Vgl. de figuren van dieren en vruchten, verder de offeranden op tafeltjes. In dit verband behooren ook de schildjes van terracotta: Wolters JdI. 1899, 119 (het schild fig. 25 nu in mus. Scheurleer), BSA. 1927/8, 99; AJA. 1931, 27 en de simulacra van vazen, welke men zoowel in graven als in heiligdommen aantreft. Ook Wilamowitz, *Glaube d. Hellenen*, I, 311, bestrijdt de rationalistische opvatting, dat van „bedrog” kan worden gesproken.
- ⁹³⁾ Servius, ad Aen. II, 116.
- ⁹⁴⁾ Malten, JdI. 1914, 223, aanm. 1; Wilamowitz l.c. 153, aanm. 3. Langzamerhand ontstaat de opvatting, dat het beeldje den doode weergeeft op zijn reis naar het hiernamaals; eerst denkt men zich hem rijdend zonder meer. T.a.p. wordt ook de vraag besproken, in hoeverre het feit, dat de doode tot den ridderstand behoorde, een rol speelt.
- ⁹⁵⁾ De in graven herhaaldelijk voorkomende schildpadden kunnen simulacra van het dikwijls als speelgoed dienende dier zijn (vgl. de vaas in het Brit. Mus. IV, F 101). De schildpad was echter ook aan Aphrodite heilig, vgl. Blinkenberg, Lindos, 380; JHS. 1888, 253, nr. 117 en wordt daarom ook in tempels gevonden. Andere dieren, zooals vogels, komen als simulacra op beide plaatsen voor, het varken, speciaal heilig aan Demeter, hoofdzakelijk in tempels dezer godin. De gewoonlijk voor speelgoed verklaarde wagentjes uit Scythische graven kan ik daarvoor niet houden, zij behooren tot dezelfde categorie als de paardjes van terracotta. Dat beide typen echter ook voor speelgoed konden dienen, ligt voor de hand en wordt bewezen door het voetstuk met gaatjes om er wielen aan te bevestigen, waarop sommige paardjes zijn geplaatst (o.a. kalksteen exemplaar uit Cyprus, mus. Scheurleer).
- ⁹⁶⁾ NdS. 1930, 361.
- ⁹⁷⁾ Rayet, l.c. 323; Buschor, Münch. Jahrb. 1925, 2.
- ⁹⁸⁾ Rayet, l.c. 323; Paris, *Élatée*, 165; Pottier, *terres cuites*, 274.
- ⁹⁹⁾ *Nécrop. Myrina*, 193.

- ¹⁰⁰⁾ De vroeger gangbare meening, dat men terracotta's om hare aesthetische waarde aan de dooden medegaf, is reeds door Furtwängler, *Inl. Coll. Sabouroff*, II, 10, weerlegd en wordt daarom hier niet besproken. De aesthetische waarde is slechts een — zij het voor ons zeer gelukkige — bijkomstige omstandigheid.
- ¹⁰¹⁾ Zoo is het laatste woord ook nog niet gezegd over de klasse van voorwerpen, bestaande uit kleine, nu eens met reliefs, dan weer met ingestempelde inscripties voorziene schijven en die in den vorm van pyramiden, die sedert driekwart eeuw telkens opnieuw bestudeerd is. Ook het jongste artikel van Wuilleumier (*RA.* 1932, 26), die gelijktijdig de grootere, speciaal voor Tarente karakteristieke, *disci* bespreekt, schijnt mij nog niet alle problemen te hebben opgelost. De groote schijven houd ik voor simulacra van spiegels met een magische bestemming, de andere zullen als een soort labels moeten worden beschouwd, voorzien van het merkteeken van bepaalde functionarissen of van de aanduiding van een zekeren inhoud, of van betaald recht. — Evenmin is een tweede klasse van voorwerpen ter sprake kunnen komen, nl. die der in heiligdommen gewijde lichaamsdeelen van terracotta, die wij reeds in den Minoïschen tijd in Kreta (*Petsofa*, *BSA.* 1902/3, 374) en in den klassieken tijd hier en daar in Griekenland (*Aselepiacum Athene*, *Martha*, *TC.* nr. 120/1, 154/5; *Korinthe*, de *Waele*, *Gnomon* 1931, 612), veel daarentegen in Zuid-Italië (*Biardot*, *TC.* *funèbres*, pl. VI, verscheidene stukken in het museum van Berlijn) aantreffen, een gebruik, waarvoor wij in den tegenwoordigen tijd nog in Bedevaartkerken parallelen vinden.